

Az olasz 'déli kérdés' új olvasatban

Salvatore Lupo: La Questione. Come liberare la storia del Mezzogiorno dagli stereotipi. Donzelli, Roma, 2015. XXVIII + 203 oldal

Az olasz közbeszédben mintegy másfél évszázada van jelen az úgynevezett déli kérdés (*questione meridionale*). Ezt vizsgálja új megközelítésben a téma egyik legavatottabb szakértője, Salvatore Lupo, a Palermói Egyetem történész professzora.

A kérdés kapcsán általában a gazdasági aspektus kerül előtérbe: mennyi az egy főre jutó bruttó nemzeti jövedelem? Az egyesítést követő két-három évtizedben nem volt nagy különbség Észak és Dél között, a századfordulón azonban már jelentősebbé vált, a 20. század első felében nőtt, 1951-ben 51%-on érte el a csúcspontot. A „gazdasági csoda” idején – a Dél fejlesztését szolgáló rendkívüli állami intézkedéseknek is köszönhetően – csökkent 1971-ig 36%-ra. A beruházási politika visszafogásával és a gazdasági visszaeséssel 2009-re 41%-ra emelkedett. Mindemellett más elemeket is figyelembe kell venni. A „társadalmi tőke” bizonyos mutatóit tekintve az egyértelmű hátrányból induló Dél a közép-észak régióhoz konvergált. Konvergenciáról beszélhetünk az iskolázottság foka, a gyermekhalandóság, az átlagéletkor, a termékenységi ráta, a házasságkötési életkor és a női egyenjogúság mutatóinak tekintetében is. Még inkább egyértelmű a trend a nonprofit szervezetek fejlődése kapcsán: ha az országos átlagot 100-nak tekintjük, a Dél a 21. század első éveiben 75 körül áll, míg egy évszázaddal korábban csak a 25-öt érte el. 1871 és 2009 között a bruttó nemzeti össztermék Délen a tízszeresére nőtt, míg az országos átlag a tizenháromszorosára. Az egyesítést követő százötven év alatt tehát a Dél is kivette a részét az ország gazdasági fejlődéséből.

Az eltelt másfél évszázadban a Dél bizonyos szempontból lemaradt Északhoz képest, ugyanakkor előbbre is lépett – saját múltjához képest. Az első tény elfedi a másodikat, ahogy mindig is elfedte. Miért? A nagy dualista metafora vonzereje miatt, ami a déli kérdés mögött áll: haladás *versus* elmaradottság, modernség *versus* archaizmus, civilizáció *versus* barbárság. A B ellen, Észak Dél ellen. Ez a kettősség mindig is központi szerepet kapott a közbeszédben és az ún. *mainstream* történetírói diskurzusban is: nem csupán szembeállították egymással Északot és Délt, hanem az északi paraméterek alapján definiálták a normát, míg a déli paraméterek alapján az anomáliát. Ez a fajta történetírás nemcsak a Dél történetét azonosítja a déli kérdéssel, hanem ez utóbbit az úgynevezett meridionalisták, vagyis a 19–20. századi, Dél-Itáliával foglalkozó értelmiségiek gondolkodásával.

Lupo így fogalmazza meg a vizsgálódás alapvetését: „A Délt úgy kell tekinteni, akár csak a világ bármely helyét, mint a modernség részét. Modernizációjának módjait kell vizsgálni.” (XII. old.) Míg Északon „aktív modernizáció” folyt, addig Délen „passzív modernizáció”; ez utóbbi területen ugyanis hiányzott a modernizációs kultúra és a modernizációs elit. Elismerve, hogy a déli polgárságot nem jellemezte az a dinamizmus, ami az északit, fel kell hívni a figyelmet arra, hogy nem lehet az egész déli polgárságot „a földjétől távol élő, semmittevő nagybirtokos” sztereotípiájával leírni, már csak azért sem, mivel a Dél régiói és alrégiói jelentősen különböztek egymástól, és a nagybirtok csak ezek kisebb részét jellemezte.

A 'déli kérdés' azon a meggyőződésen alapul, hogy gyökeres különbség létezik Észak és Dél között. A *meridionalismo* a kettősség felszámolására, a negatív hatások tompítására törekszik. Az egyik legelterjedtebb délellenes előítélet a déliek hajlama a

bűnöző viselkedésre. Sokan az egész Délt, sőt a Dél egész történetét a maffia történeteként tárgyalták. Ez a megközelítés nyilvánvaló történelmi tényeket hagy figyelmen kívül. A maffiák szubregionális jelenségek voltak, vagyis Szicília, Calabria és Campania egy részét érintették, de egészen az 1970-es évekig az összes többi déli területet nem.

Különbözött-e Észak és Dél? Ha igen, mennyire? A gazdaságtörténet legújabb eredményei szerint 1871-ben gazdasági szempontból nem létezett két Olaszország. Az egy főre jutó bruttó nemzeti jövedelem Délen átlagosan 15%-nál kisebb mértékben volt alacsonyabb, mint az ország többi részén. Az egyes tartományok szerint inkább „leopárdfoltos” fejlődésről lehet beszélni, mintsem két Olaszországról: Campaniában, Sziciliában és Pugliában mintegy 25%-kal magasabb volt, mint Basilicatában, Calabriában és Szardínián. Campaniában 2247 eurónak felelt az meg, ami magasabb, mint Emilia-Romagnában (1989), és sokkal közelebb áll Lombardiához (2324), mint Basilicatához (1402). A különböző regionális gazdaságok, Északon és Délen egyaránt, az egyesítést követő évtizedekben megőrizték „regionálisan autonóm” jellegüket, mindegyik külön-külön igyekezett kapcsolódni a világ gazdasághoz. Fejlődésük szempontjából tehát a döntő tényező a nemzetközi kereskedelemmel folytatott kapcsolat volt.

Az egyik legvitatottabb téma a Nápoly környéki, a Bourbonok idején védettséget élvező ipari üzemeknek az egyesítést követő felszámolása, amely – egyes vélemények szerint – az addig prosperáló Délt elszegényítette, az északi ipar „gyarmati piacává” tette. Ez Lupo professzor szerint csak legenda, különösen, ha meggondoljuk, hogy az olasz ipar akkoriban többé-kevésbé hagyományos, alig vagy egyáltalán nem gépesített manufaktúrákat jelentett. A modern ipar Olaszországban is használt termékei külföldről érkeztek.

Negatív „egyesítés effektus” nem hatott a Déltre, sőt 1871–1881 között relatív fejlődés jellemezte Campaniát és Sziciliát. Mivel ha-

gyományos funkciókat látott el és tradicionális igényeket elégített ki, az olasz ipar az egykori fővárosokban (Vence, Milánó, Torino, Genova, Firenze, Róma, Nápoly, Palermo), illetve azok környékén sűrűsödött, az egyetlen kivétel Lombardia volt. Másik megközelítéssel az ipari üzemek hálózata az Appennini-félszigeten a Pó-síkságtól (Piemonte, Lombardia, Veneto) kezdve egészen délig a tírren oldalra (Liguria, Toszkána, Lazio, Campania, Szicília) terjedt ki. Ebben az esetben sem működik tehát az Észak–Dél séma, sokkal inkább Nyugat–Kelet különbségről van szó, hiszen iparilag fejletlenebbnek az Emiliától Calabriáig húzódó adriai sáv bizonyult.

Az ipar összességében a bruttó nemzeti jövedelem kis részét, mindössze egy hatodát adta. Az egyesítést követő első két évtized igazi problémáját nem az Észak és Dél közötti (rövid) távolság, hanem az egész Olaszország és a fejlett országok közötti (nagy) távolság jelentette. 1861-ben Olaszországban az igazi iparosodás még nem kezdődött el, a mezőgazdaság és – az elsősorban agrártermékekkel foglalkozó nemzetközi – kereskedelem játszotta a főszerepet.

Milyen előnyökkel és hátrányokkal rendelkezett a Dél? A déli exportcikkek között kiemelendő a szicíliai kén, az olívaolaj és a bor (különösen Trapani környékén, Marsalában az angol kereskedők és olasz tanítványaik, a Florio-család borászata, valamint Pugliában, Bari környékén). Lett volna erősebb külföldi kereslet a déligyümölcsökre is, de ehhez modernebb öntözőrendszert kellett volna kiépíteni. Figyelemreméltó két terület: *Campania felix*, a nápolyi síkság és a *Conca d'oro*, a palermói medence. Az eleve kedvező természeti adottságú földeken erősen érvényesült a kereskedelem stimuláló hatása: az előbbinél főleg a 20. század elejéig legnépesebb olasz város, Nápoly felvevő piaca, az utóbbinál szinte teljesen a külföldi (1830-as évektől amerikai) kereslet, ami arra sarkallta a termelőket, hogy öntözhetővé tegyék földjeiket. Korabeli becslés szerint a *Conca d'oro* egy citromligete évi 2500 líra hasznot hoz-

hatott, a nápolyi vidéken egy ugyanekkora terület 900 lírát, így Milano a maga 600 lírájával a harmadik helyre szorult. Az egyesítést követő időszakban Délen is volt tehát említésre érdemes gazdasági fejlődés, ami alapvetően a nemzetközi piacnak volt köszönhető. A 20. század elejéig a Dél átlagos mezőgazdasági termelékenysége nem maradt el az Északétól.

Ez persze nem jelenti azt, hogy a Délnek már a kezdetektől fogva ne lettek volna hátrányai, amelyek aztán később csak növekedtek. Érvényesült ez a legfontosabb exportcikkek szektoraiiban is. A kénbányászat technológiája kezdetleges volt, a nyersanyagot francia, angol és amerikai gyárakban dolgozták fel. Az olívaolajt nem elsősorban élelmiszerként, hanem a gépgyártásban és a szappanfőzésnél használták fel, ráadásul ezt is külföldön, főként Marseilles-ben. A magas alkoholtartalmú borok, néhány kivétellel, mint például a Marsala, a francia borok feljavítására szolgáltak. A déligyümölcs-termékek feldolgozása is gyerekcipőben járt, helyben legfeljebb néhány köztes lépés (esszenciák, kivonatok kinyerése) történt meg, a parfümök készítése az európai üzemekben zajlott. A világgiacon a Dél periférikus, alárendelt szerepet játszott.

Mindehhez járultak a földrajzi, környezeti hátrányok. Közismert, hogy Észak jóval kiterjedtebb termékeny síksággal és jobb vízellátottsággal rendelkezett. Mindkettő kulcsfontosságú a mezőgazdaság számára, amely akkoriban ráadásul az ipari fejlődés mozgatója is volt. 1860-ban Észak továbbá mérhetetlen előnyben volt az utak, vasutak és hajózható csatornák (ez utóbbiak csak Lombardiában) kiépítettségében. A Pó-síkság előnye az egyesítés után csak növekedett az újabb út- és vasútépítéseknek, valamint az Alpokban fúrt alagutaknak köszönhetően. Az igaz, hogy az egyesített Olaszország sikereket ért el az észak–dél irányú vasútvonalak kiépítésében, később azonban a nyugat–kelet viszonylatok, hegyeket és dombokat átszelve, már nem működtek (és működnek) jól Délen. A tengeri útvonalak még hosszú

időn keresztül járhatóbbak maradtak a szárazföldi útvonalaknál. Az infrastruktúra állapota természetesen nem csak gazdasági problémákat okozott. Leopoldo Franchetti az 1873–1874-ben az Abruzzókban tett utazása tapasztalatairól írta: „Ha valaki nem látta saját szemével, nem tudja elképzelni, micsoda elszigeteltséget, nyomort és barbárságot jelent a járható út hiánya: egy civilizált nép legfontosabb szükségletei lehetetlenülnek el.” (15. old.) Az egyes területeken belül is jelentős aránytalanságok voltak, egy-egy jól felszerelt gazdaság oázisnak tűnt a pusztaságban.

A piac stimuláló hatása a gabonatermelést is elérte. A szektor meg tudott felelni a népesség által támasztott igényeknek: az élelmezési helyzet javult, aminek az eredményeképpen Olaszország lakosságának a létszáma nőtt, különösen Délen. Ezzel egyidejűleg nőtt a gabona ára, ami arra indította a termelőket, hogy a földeket a korábban vándorló állattartásra használt legelők kárára növeljék. Ez a jelenség legerősebben a *Tavoliere delle Puglie* területén érvényesült. Ezzel egyidejűleg az állattartásra nehéz idők következtek, csak néhány esetben sikerült megfelelő színvonalú istállózó állattartást kialakítani. Különösen a juhok és kecskék száma szorult vissza, amit nem tudott ellensúlyozni a marhatartás bővülése. Ez utóbbi is csak relatív növekedést jelentett: amíg Északon 44 szarvasmarha jutott egy négyzetkilométernyi mezőgazdasági területre, Délen (Szicíliát és Szardíniát nem számítva) csak 9. A gabonatermelésbe újonnan bevont földterületek azonban nem tartoztak a legtermékenyebbek közé, ennek következtében egyrészt – a trágyázás hiánya miatt – gyakran pihentetni kellett ezeket, másrészt a termésátlag meglehetősen alacsony maradt végig a 19. század folyamán. Az extenzív gabonatermesztés nem elhanyagolható negatív következménye lett az erdőterületek csökkenése. A negatív hatások elsősorban a völgyekben és a síkságokon érvényesültek, a mocsaras területek felszámolása Délen kevésbé volt sikeres, mint Északon. Az ilyen

helyeken gyakran fellépő malária pedig éppen azt akadályozta meg, hogy a népesség stabilan megtelepedhessen a termékenyebb völgyekben. A nagybirtokosok általában kiadták az egész földterületet nagybérlőknek, akik azt felparcellázták, majd továbbadták a kisbérlőknek. A bérlőnek nem állt érdekében jelentősebb beruházásokat végrehajtani, mivel a kisbérlőre kettős nyomás hárult felülről, ami nagyban csökkentette az elérhető hasznot.

Végül, de korántsem utolsósorban a hátrányok között említendő a súlyos szociális különbségek. 1871-ben a szegénységi ráta jóval magasabb volt Délen, mint Északon (45%, illetve 35%). Ugyanebben az évben a 6–10 év közötti népességre vonatkozó iskolázási ráta Délen 34,6%, Északon 75,4% volt, az írni és olvasni tudás a 15–19 éves korosztályban Délen 16,6%, Északon 41,9%. Ez a hiányosság nemcsak az alsóbb rétegeket, hanem a helyi elitet is érintette, ami az önkormányzatok működésében számos problémát okozott: képtelenek voltak felnőni a törvény által előírt modernizációs feladatokhoz (utak és iskolák építése, egészségügyi szolgáltatások fejlesztése).

1875-ben jelent meg Pasquale Villari alapvető fontosságú műve *Lettere meridionali* cím alatt, amihez a *mainstream* történetírás a liberális meridionalizmus megszületését köti. Két évvel később adták ki Leopoldo Franchetti kétkötetes művét *La Sicilia nel 1876: Le condizioni politiche e amministrative della Sicilia* címmel, valamint ekkor látott napvilágot Sidney Sonnino munkája, az *I contadini di Sicilia*. Sem Villari, sem Franchetti, sem Sonnino nem használták a „déli kérdés” megnevezést, ahogy később Giustino Fortunato, a „negyedik alapító atya” sem. Még kevésbé definiálták magukat meridionalistának, bármennyire is ezt állítja a történelemkönyvek többsége. Ha létezett volna már akkor a kifejezés, leginkább „pán-olasz”-nak lehetne nevezni őket. Villarinál a „déli” jelző egy olasz makrorégiót és lakosait jelentette, amely és akik – homogén vonásoknak köszönhetően – különböznek Észak-

tól és az északiaktól. Nem volt ez mindig így. A megelőző évszázadokban a németek, anglok és franciák használták az észak–dél különbségtételt a haladás–barbárság dichotómia értelmében: önmagukat északinak, az olaszokat, az összes olaszt délinek tekintve. Csak az egyesített Olaszország első évtizedeiben kezdték el alkalmazni ezt a megkülönböztetést Olaszországon belül, a kettősség ekkor kanonizálódott. Maga Franchetti nem „Délről” írt, hanem „nápolyi tartományokról”, jöllehet munkájában Abruzzóval, Molisével, Basilicatával és Calabriával is foglalkozott, ezeknek lakóit egységesen „nápolyinak” nevezve. Ez egyben Nápoly meghatározó szerepét is világosan jelezte: a főváros politikai-intézményi, demográfiai és kulturális szupremáciája nyomásztóan ránehezedett a félsziget teljes déli felére. Szicíliát ugyanakkor nem tartották a „nápolyi tartományok” részének, a speciális sziget-identitás nemcsak a földrajzi helyzetből következett, hanem a múlt és közelmúlt eseményeiből is. Szicília ugyan a Kettős Szicíliai Királysághoz tartozott, de a „nápolyiakat” idegeneknek és ellenségnek tekintette a lakosság a *Risorgimento* krízishelyzetei során 1820-ban és 1848-ban egyaránt, olyannyira, hogy 1860-ban hathatós szerepet vállaltak az állam megdöntésében. Ugyanez a különállás és sziget-identitás fokozottan érvényes Szardíniára, aminek sohasem voltak kapcsolatai Nápollyal, ellenkezőleg, már hosszú ideje a Savoia-dinasztia birtokában volt.

Ugyanakkor Dél a mérsékeltellenesség szinonimája lett: már 1860 előtt ilyen értelemben hivatkozott rá a modenai hazafi, Nicola Fabrizi, amikor a „déli kezdeményezést” úgy mutatta be, mint ami majd elsöpri a mérsékeltet; 1860-ban a garibaldisták „déli hadseregnek” nevezték magukat, a szicíliai születésű Francesco Crispi, későbbi olasz miniszterelnök pedig származásával magyarázta mérsékeltellenességét. A Dél ellenzéki pozíciója megerősítést nyert az 1874–1876 közötti választásokon: az ellenzék első választási sikereit a déli választókörzetekben érte el, amit az úgynevezett parla-

menti forradalom követett, aminek az eredményeképpen a Történeti Baloldal megszerezte a parlamenti többséget, elsősorban a campaniai és szicíliai mandátumoknak köszönhetően. A zömében egykori garibaldistákból álló Történeti Baloldal az „ifjú” jelzőt is elnyerte: számos olyan új, elsősorban déli származású képviselője lett, akik azzal a határozott szándékkal vágtak neki politikai karrierjüknek, hogy pénzügyi és infrastrukturális területen megvédik a helyi érdekeket. A Villari, Franchetti és Sonnino műveinek 1875–1876-ban történt kiadásához köthető szellemi fordulat nem áll összefüggésben az ugyanekkor beálló politikai fordulattal, mely utóbbi a Baloldal győzelmével együtt a Dél, helyesebben a déli vezető rétegek revansát is jelentette. Az „alapító atyák” ugyanis nem osztották a baloldali képviselőknek azt a célkitűzést, ami a saját helyi gazdasági érdekek megvédésére vonatkozott. Villari kifejtette, hogy egy olyan baloldali kormány felállítása, amelyben a déli elemek annyira dominálnak, mint korábban az északiak, eleget tehet a regionális érdekeltségű képviselői partikuláris igényeinek, az ország igazi problémáit azonban ez nem oldja meg.

Az 1875. év kulcsszava a „szociális kérdés”. Villari szerint ez a probléma Európa számos országában létezett, Olaszországban szinte mindenütt, de legsúlyosabban Délen. Itt a parasztokat szinte szolgálattartó Amerikában, azzal a különbséggel, hogy Olaszországban a felső rétegek nem a négerekkel, hanem saját fajukkal szemben gyakoroltak korlátlan uralmat. Nem kerülhető meg a „polgárosultabb tartományok” felelőssége sem, amelyek magukra hagyták a kevésbé fejletteket ugyanazon társadalmon belül. A probléma azonnali, gyökeres orvoslására lett volna szükség: parasztokat védő törvények bevezetésére, a mezőgazdasági szerződések szabályozására, agrárhitelekre. A már működő modellek közül Villari a toszkán *mezzadriát* ajánlotta, ami stabil, szabályozott viszonyokat hozhat: a telepes család több generáción keresztül ugyanazon a birtokon tartózkod-

hat, a terményt fele-fele arányban osztja meg a birtokossal. Sonnino is hasonlóan vélekedett, még ha erősen kételkedett is abban, hogy a szicíliai birtokosok megnyerhetők lennének e szisztéma bevezetésének.

Európában sem ritka jelenséggel állunk szemben: Villari, Franchetti és Sonnino olyan mérsékelt értelmiségiek voltak, akik a progresszivistáknál hamarabb és náluk erőteljesebben szólították fel a felsőbb néposztályokat, hogy viselkedjenek „erkölcsösen” és „atyai” módon az alsóbb néprétegek irányában, az államot pedig arra, hogy biztosítsa a polgári együttélés alapvető feltételeit. Antonio Salandra jogász és – nem mellékesen – pugliai nagybirtokos, a későbbi, megújult liberális jobboldal egyik vezető alakja kritikusan „szentimentális szocialistáknak” nevezte őket. (Figyelemreméltó, hogy ő sem használta a meridionalista kifejezést, ahogy a „címzettek” sem nevezték így magukat.)

A szociális szempont új szimbolikus teret nyit, amelyre felépíthető egy fizikai tér, a Dél, a hagyományos Nápoly-vidék és Nápoly–Szicília különbségtételen túl. A társadalmat, annak problémáit, a megélt fájdalmakat nemcsak teoretikusan, hanem empirikusan is – az első statisztikai eredmények és a helyszínen végzett vizsgálatok alapján – meg kívánja ismerni ez az új politikai kultúra. Ez képes korrigálni a romantikusok és a piac mindenhatóságát hirdető nemzetképet egyaránt, és így a vezető réteg – Sonnino szerint – hatékonyan szembe tud szállni a szocializmussal és a kommunizmussal.

A franciabarát rezsím által 1806-ban meghozott, a feudális rendszert felszámolni hivatott törvények éreztették a hatásukat az egész 19. század folyamán. Hosszan elhúzódtott ugyanis a kincstári földek privatizációja, illetve ezek egy részének felosztása az adott település legszegényebb parasztjai között mintegy kompenzációként a közös használatú földterületek megszűnése miatt. A törvény szerint a földek egy része az egykori birtokosokat, más része a település tagjait illette volna, ez utóbbiak számára azonban gyakorlatilag nem történt földosztás. A helyi

elit ugyanis megőrizte magának a közös földek feletti bérleti monopóliumot titkos egyezségek sorával, amelyek az árveréseket értelmetlenné tették. Másrészt a telekhatárjelzéseket időközben titokban áthelyezték, majd a tulajdoni lapokat ennek megfelelően meghamisították, az így megszerzett földek tehát magánbirtokként szerepeltek már. A közigazgatás tehetetlen volt a jelenséggel szemben, mivel az elkövetők a helyi elit sorából kerültek ki. Meghiúsult tehát az a szándék, hogy a kincstári földek parasztok közötti felosztása földreformhoz vezessen, ami a szociális kérdés megoldásához is hozzájárulhatott volna a Dél vidéki területein. Sonnino szerint családok százezrei az új be rendezkedés támogatóivá válhattak volna, ehelyett folyamatos veszélyt jelentettek a fennálló rendre. A kincstári földek, és ez különösen igaz az egykori egyházi javakra, a leggazdagabb birtokosok kezébe jutottak az árveréseket manipulálni képes befolyásuknak köszönhetően. Az állam azt is célul tűzte ki, hogy a kincstári földek eladásakor a föld és a tőke találkozzon. Nem elhanyagolható szempont, hogy az államnak közvetlen haszna származott a kincstári földek értékesítéséből: a befolyt összeget a súlyos pénzügyi helyzet enyhítésére fordították. Ha a földek többsége a latifundiumokat gyarapította is tovább (a *Tavoliere* területén a földek mintegy 80%-a), nem ritkán létrejöttek életképes paraszti birtokok is, az oligarchikus struktúra nem zárta ki teljesen a mezőgazdaság átalakulását.

A „déli kérdés” kifejezés tehát az 1875–1877 közötti vita folyamán nem került elő, megjelenése a századfordulóra tehető. Giustino Fortunato *La questione meridionale e la riforma tributaria* című írásában 1904-ben bevezette a „dualizmus” elnevezést, amivel Észak és Dél természeti adottságainak különbségére, vagyis objektív okokra akart rámutatni. Egyesek szerint ugyanis a kormánypolitika a Délt támogatta, ami hátráltatta Észak fejlődését, mások szerint éppen fordítva: Délt sújtotta Észak előnyére. A Délről szóló vita négy új főszereplője a század-

fordulón: Napoleone Colajanni (*Per la razza maledetta*, 1898), Antonio De Viti de Marco, Francesco Saverio Nitti (*Nord e Sud*, 1900) és Gaetano Salvemini (*La questione meridionale e il federalismo*, 1900).

1900 körül már beindult Északnyugat-Olaszország iparosodási folyamata, aminek a következtében nőtt és egyre nyilvánvalóbbá vált az Észak–Dél különbség. Salvemini Nittire hivatkozva írta: „Észak gazdagsága Dél nyomorából született.” (72. old.) Nitti 1900-ban megjelent munkája főként azzal a kijelentéssel keltett meglepetést, hogy az egyesítés kárt okozott Délnek. Nitti szerint az egykori Kettős Szicíliai Királyság kárára csökkentették az egykori Szárd Királyság magas államadósságát, Dél a megszokottnál jóval nagyobb adóprést volt kénytelen elviselni, továbbá virágzó iparát tönkretette a szabadkereskedelmi politika. Nitti ugyanakkor leszögezte, hogy a politikai egység eredményezte a legjobb dolgokat is. A Bourbon rezsím idején egész régiók maradtak ki a civilizációs fejlődésből, az uralkodók ugyanis jó, de tudatlan népet akartak; alacsony adót szedtek, de nem is költöttek szinte semmit iskolára és közjólétre. Nitti azt is kijelentette, hogy a Dél gazdasága jelentősen növekedett, 1887-ig nagy súllyal bírt Olaszország gazdasági és társadalmi életében. Ide kapcsolható Furtunato gondolatmenete: a Kettős Szicíliai Királyság pozitív költségvetési helyzete abból adódott, hogy nagyon kevés volt a közkiadás, a gazdaság primitív szinten állt, és a kormány képtelen volt impulzust adni a termelésnek. A Dél válsága tehát nem abból eredeztethető, hogy hozzákapcsolták Olaszország többi részéhez. Az új rend megmentette a Délt az anarchiától, majd elindította egyfajta virágzás felé: a mezőgazdasági termékek eljutottak a külföldi piacokra, az olaj exportja megduplázódott, a déli gyümölcsöké megtriplázódott, a boré egyenesen tízszeresére nőtt. A vám- és adópolitikában ugyanakkor „természetes érdekellentét” keletkezett Észak és Dél között, amit reformokkal meg lehetett volna oldani. Dél tehát hatalmas fejlődésen ment keresztül.

tül 1861-et követően. A közvélemény ezt miért nem tudta értékelni? A modernsége jellemzően sokszerűen érte az élmény: „Az történt velünk is, mint a kerékpárversenyzőkkel: túlságosan gyorsan haladtunk, és az út megtétele során alig láttunk valamit is magunk körül.” Nitti is hasonlóan fogalmazott: „Nagy az elégedetlenség, de nem azért, mert rosszabb lett, hanem azért, mert jobbak lettünk, és nőtt a türelmetlenség.” (75. old.)

1876 és 1915 között 14 millió olasz hagyta el szülőföldjét, közülük 7 és fél millióan az óceánon túlra vándoroltak. Ez utóbbiak közül az északiak elsősorban Dél-Amerikát választották, főként a 19. század utolsó negyedében, a nagy pangás éveiben. A déliek legnagyobb számban az USA felé vették az irányt, a tömeges kivándorlásuk a nemzetközi gazdaság magához térésének időszakára esett. Az áru- és tőkepiacok 1896-tól kezdtek ismét erősödni, amikor az árak és a fizetések újra emelkedésnek indultak. A kivándorlók tehát a reménytelenség és a reménykedés kettős hatása alatt szálltak partra. A folyamat 1906 és 1910 között érte el tetőpontját. Először azok indultak el, akik rendelkeztek megfelelő tőkével és vállalkozó szellemmel, a szegényebbek és az iskolázatlanok csak később. Ez utóbbiaknak szükségük volt vonzó példákra, így működött a migrációs láncolat. Annak egyik végén, az érkezési oldalon rokonok és ismerősök álltak, akik a láncolat másik végén állókhoz információkat, biztatást és útiköltséget juttattak el. Bátorították és finanszírozták az utazást a munkaerő-hiányban szenvedő amerikai vállalkozók is, továbbá a hajózási társaságok és a Dél legapróbb falvaiba is eljutó „kivándorlási ügynökök”. Teljesen egyedi interkontinentális munkaerőpiac jött létre. Máig nem teljesen világos az úgynevezett *padroni* vagy *prominenti* szerepe: hasznos szolgálatokat végeztek a bevándorlóknak, vagy egyszerűen kihasználták őket? Mindenesre ők is a migrációs láncolat láncszemei voltak. Az ugyanolyan nemzetiségű, alkalmanként ugyanarról a településről származó személyek munkát, szállást, hitelt szereztek a bevándorlók-

nak, és igyekeztek gondoskodni egyéb szükségleteikről is. A nagy áradat egy második déli kérdést teremtett, ezúttal az óceánon túl. Ugyanolyan délelles előítélet alakult ki, mint az őshazában. A nyelvi, kulturális és vallási eltérések miatt azonban még erősebb volt a különbség, amely időnként etnikai jeleget öltött, és az idegengyűlöletet táplálta. Többen felvetették, hogy az újonnan érkezőket a „fehérek” közé lehet-e sorolni, vagy inkább létre kell hozni számukra egy új, köztes kategóriát („nem fehérek”), ezzel is kifejezve javíthatatlan barbárságukat. Különösen erős hangsúlyt kapott a bűnözői magatartás iránti fogékonyságukra való utalás. Azok az amerikaiak, akik hittek az olaszok integrálhatóságában, azt kérték tőlük, igyekezzenek azonosulni az amerikai eszmével, ne vándor-madaraknak érezzék magukat. Az olaszok ugyanis az óhaza struktúráját próbálták átmenteni Amerikába. *Little Italy* bérházaiban zsúfolódtak össze, a többi etnikumtól eltérően ugyanis erős volt bennük a készítés önmaguk szegregációjára, hogy elszigetelt közösségekben maradhassanak. Ami értéknek tűnhetett a közösségükben, a családhoz való erős ragaszkodás valójában kárukra szolgált: olyannyira elmélyedtek a „klán szolidaritásban”, hogy nem maradt tér tágabb szolidaritásban való részvételre, ami a polgári társadalmakban az állampolgári lét. A kortársak egy része úgy látta, ez a társadalmi modell táplálta a *mafia*, a *camorra* és a *vendetta* szellemiségét. Kevesen voltak, akik inkább az új élet okozta nehézségekben és nem a magukkal hozott szokásokban keresték a bűnözői magatartás okait.

Milliók döntöttek a maradás mellett, akik maguk után hívták övéiket, vagy az új világban alapítottak családot. A szerencsésebbek, illetve azok választották ezt a lehetőséget, akik jobban tudtak alkalmazkodni a gyökeres változás okozta sokkhatáshoz. Azt láthatták, hogy az olaszellenes előítéletek által táplált második déli kérdés Amerikában kevésbé volt súlyos és tartós, mint Olaszországban. Igaz ugyan, hogy az új ország bizonyos ideig a társadalmi – és egyben etnikai –

hierarchia alján hagyta őket, de késznek mutatkozott arra, hogy a szabadság és jólét világába integrálja őket, amire aztán sor is került. A munkaerő kivándorlása Dél-Olaszországban csökkentette a kevés termékeny földterületre eső demográfiai nyomást. Nőtték a bérek, a szerződési feltételek javultak. Ráadásul a hazaküldött dollárok olyan pénzügyi forrásokat teremtettek, amelynek korábban teljesen híján voltak. A földbirtokok ugyanakkor aggódtak a munkaerő fogyása, a bérek emelkedése, bevételeik – és társadalmi rangjuk – csökkenése miatt. Ezzel szemben néhány értelmiségi és radikális politikus azt vallotta, hogy a visszatérők („amerikaiak”) nemcsak pénzügyileg gazdagították a kulturális örökséget, hanem világlátott, különböző gazdasági és társadalmi modelleket megismert, rendkívül innovatív tapasztalatokkal rendelkező emberekkel is. A kivándorlás így igen jelentős változásokat okozott a déli társadalomban, de kevésbé forradalmiakat, mint ahogy Nitti és több más radikális értelmiségi remélte.

A Giolitti-korszak korszak egyet jelent az olasz gazdaság első nagy modernizációjával (elsősorban Északnyugat-Olaszország) és a modern társadalmi konfliktusokkal szembeni toleranciával. Ugyanakkor az egyik olyan korszak, amikor az Észak–Dél kettőséget a legélesebbnek érzékelték. A jövedelmek jobban nőttek Északon, mint Délen, de mindkét területen nőttek. 1891 és 1911 között az egy főre jutó bruttó nemzeti jövedelem Északon 28,4%-kal, Délen 18,8%-kal emelkedett. A kormánypolitikát délellenesnek minősítették: a parazita érdekek (északi ipar) védelmének az egészséges érdekek (exportorientált déli mezőgazdaság) megkárosítása árán. Valójában az 1904–1906 között Svájjal, Ausztria-Magyarországgal és Németországgal megkötött kereskedelmi szerződések hozzájárultak ahhoz, hogy a déli mezőgazdasági termékek piacot találjanak az egyébként minden országban erősödő mezőgazdasági protekcionista tendenciák közepette. Az érdekellentétek – ipar a mezőgazdaság ellen, Észak Dél ellen – nem voltak

annyira élesek, ahogy azt a szabadkereskedelmi retorika láttatni szerette volna.

1904–1907 között speciális (tartományi) törvények sorát hozták a Dél segítése érdekében, Basilicata, Calabria és Szardínia infrastruktúráját célozták elsősorban a fejlesztések. 1904-ben a nápolyi ipar fejlesztésére is elfogadtak egy törvényt adókedvezményekkel és infrastruktúra-fejlesztéssel, hogy képes legyen tartani a lépést az északnyugati iparral. A szabad kereskedelem hívei azonban bírálták ezeket az ipartámogató intézkedéseket, Délnak szinte kizárólag a mezőgazdasági exportőr szerepet szánták. Úgy vélték, a speciális törvényhozás tipikusan a Giolittire jellemző „kedvezmények politikája”, amivel helyi lobby és hatalmi csoportokat akart a kormányhoz kapcsolni oly módon, hogy közben Délt eltérítette a „valódi” érdekeitől. Giolitti azonban valójában a perifériákat akarta hozzákapcsolni a centrumhoz.

A 20. század elején az olasz gazdasági fejlődés lassúnak értékelhető, különösen a többi felemelkedő ország fejlődéséhez képest. Az I. világháború éveiben az északi ipar, hogy megfeleljen a felmerülő igényeknek, a költségvetési támogatásnak köszönhetően erőteljesen felgyorsult, különösen a textilipar, a nehézipar, a gépgyártás és a vegyipar. Az agrárjellegű Délen viszont 1914-től egy csapásra megszűntek azok a feltételek, amelyek a korábbi fejlődést lehetővé tették. Az exportútvonalak, különösen az ellenségévé vált közép-európai országok irányába lezárultak, a háború több kárt okozott, mint korábban a protekcionizmus. Az óceánon túli kivándorlás ellehetetlenült, és majd csak egy rövid időre, 1919–1920-ban állt vissza újra, míg az USA kormányának megszorító intézkedési véget nem vetettek a folyamatnak. A két világháború között a Dél jövedelmei ritkán növekedtek, jobbára csak stagnáltak. A líra 1926. évi leértékelése fékezte az exportot, a súlyos válság nagy gondot okozott, az autarchia nem segített. Majd következett a negyvenes években az elvesztett háború okozta hatalmas csapás. Az Észak–Dél különbség fokozódott, csúcsponjtját közvet-

lenül a második világháború utáni időszakban érte el.

Erre az időszakra esik Antonio Gramsci nagyhatású szellemi-politikai tevékenysége, aki 1891-ben született a Cagliari melletti Alesben. Szárdként még kevésbé érezte magát délinek, mint a szicíliaiak. Gyerekkorától kezdve szeparatista eszméket vallott: „Akkoriban azt gondoltam, hogy a tartomány nemzeti függetlenségéért kell harcolni. »A tengerbe a szárazföldiekkel!« Hányszor ismételttem ezeket a szavakat!” (152. old.) Az eretnek vagy legalábbis kritikai marxista gondolkodás bajnoka *Quaderni del carcere* című művének a hatása felmérhetetlen. A meridionalizmus szempontjából 1926-ban írt, le tartóztatása miatt félbemaradt, majd 1930-ban kiadott *Alcuni temi sulla quistione meridionale* (Néhány megfontolás a déli kérdéstről) című tanulmánya alapvető fontosságú. Ez az írás vezette be ugyanis a *meridionalismo* kifejezést.

Nem elhanyagolható, hogy az ideológiai térfél ellenkező oldalán szerveződő, a fa-

siszta mozgalom egyik alapját képező *combattentismo* (*Associazione nazionale combattenti* – Frontharcosok Nemzeti Szövetsége) lényegében déli mozgalom volt, sőt az első összdéli (*pan-meridionale*) mozgalom az egyesített Olaszország történetében. A szövetség sok szervezete aktív szerepet vállalt a földfoglalási mozgalmakban, hiszen a háborús erőfeszítések közepette földosztást ígértek a paraszt-katonáknak.

Salvatore Lupo nagy ívű, friss szemléletű elemzése régi kérdésekre ad újszerű választ azáltal, hogy a kliséken és a sztereotípiákon túllépve, elsősorban a gazdaságtörténet legújabb eredményeit felhasználva felmutatja az Észak–Dél szembeállításának csapdájából való kilépés lehetőségét és szükségességét. Legfőbb mondanivalója, ami mellett meggyőzően érvel, az, hogy a Dél története nem egyenlő a „déli kérdéssel”, de a meridionalisták gondolkodásával sem.

PETE LÁSZLÓ